

АНАЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ
МІФОПОЕТИЧНОЇ СИМВОЛІКИ В ЛІТЕРАТУРІ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

Колесник О.С. Аналітична психологія як методологія аналізу міфопоетичної символіки в літературі (на прикладі творчості Лесі Українки) / О. С. Колесник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 14. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – С. 93 – 98.

Історія світової літератури свідчить, що міфологічні образи та сюжети завжди залишалися привабливими для митців. Якщо талановитому письменнику вдалося розкрити величезний нумінозний зміст, закладений в архетипному образі, – то архетип працює на автора, підіймаючи його твори від випадкового до необхідного, від окремого до універсального, від минушого до вічного.

Проте міфологія ставить високі вимоги до митця, що вирішив звернутися до вічних тем. Адже, маючи справу з тим, що є близьким та важливим для багатьох людей, з тим, що викликає могутній сплеск естетичних емоцій читачів, – а це властивість архетипних образів – автор ризикує “не дотягнути” до рівня, який вони задають. Відтак, твір не тільки не набирає додаткової глибини, а й починає виглядати чимось вторинним. Виникає ефект *deja vu*: “щось таке ми вже бачили”. Це не йде на користь і архетипному образу, який “стирається”, як золота монета, що постійно знаходиться у обігу. Міфологічні імена та реалії набридають читачам, які раз за разом наштовхуються на них у різних творах, жодного разу не відчувши їхнього справжнього значення, їхньої духовної сили. Подібна доля спіткала начебто усім відомих античних богів, чиї надзвичайно складні та цікаві образи були успішно підмінені набором штампів.

Недарма наші пращури турботливо оберігали не те що образи, а навіть звичайні слова, замінюючи їх метафорами. Таким чином справжнє ім'я певної речі зберігало свою первісну вартість, свою злитість з самою річчю і владу над нею.

Проте зараз звернемо увагу на успішні спроби поетичного звернення до міфологічної традиції. Адже багато хто з митців, які стояли у джерел культурних традицій своїх народів, – Данте, Шекспір, Гете, Шевченко та багато інших – сприймали античну та національну міфологію як своєрідний банк ідей та мотивів.

На шлях використання величезного потенціалу міфології стала і славетна українська поетеса Леся Українка. В ряді своїх творів, таких як “Одержима”, “Вавилонський полон”, “На руїнах”, “Дочка Ієфая”, “Касандра”, “Орфееве чудо”, “Оргія” тощо, вона звертається до класичної спадщини різних народів. Не обминула письменниця і українську фольклорну традицію, яка одержала своєрідний розвиток у драмі-феєрії “Лісова пісня”. Окремою темою є власне авторська розробка міфологічного матеріалу, яка інколи доходить до спроб створення власного аналогу міфології (“Блакитна троянда”, “Осінь казка”).

Як відомо, Лесею Українку аж ніяк не можна запідозрити у пасеїзмі чи відстороненості від сучасних проблем. То для чого ж їй знадобилися ці “археологічні” студії? Щоб знайти відповідь на це питання, треба розібратися з тим, яким чином взагалі первісна міфологія може давати відповіді на актуальні запити сьогодення.

Власне, саме цієї теми і торкається Леся Українка у своїй теоретичній статті “Утопія в белетристиці”. Тут авторка досліджує декілька аспектів відтворення міфологічних структур у літературі. Так, аналізуючи первісні легендарні утопії та їхні більш чи менш сучасні аналоги, вона звернула увагу на те, що найдавніші архетипні образи та символи, такі як “дерево життя”, “цілюща і живуща вода” тощо, і досі живуть в нашій мові, і вже хоча б тільки тому впливають на новітніх авторів далеко більше, ніж це може здаватися. Окрім виділених авторкою стабільно повторюваних мотивів, властивих певному типу нарративу, до інваріантів можна віднести і саму структурну схему побудови утопічної оповіді.

Наступний важливий момент, на який звертає увагу Леся Українка: “психологія людей в цих легендах... правдоподібна, коли пам’ятати, що це не індивідуальні образи і навіть не типи, а заступники людської породи взагалі: людині властиво хотіти їсти, вона цікава і ласа, завжди в більшій чи меншій мірі здатна до непослуху і брехні, хоч би мала за те рай утратити...” [1]. У цьому реченні скомпресовано, щонайменше, два значення. По-перше, це констатація того, що в міфах героєм виступає не стільки індивідуальна людина, скільки людина як втілення людства взагалі, людина-вид, людина-ейдос.

По-друге, якщо перевести проблему у психологічний аспект, то ми бачимо, що Леся Українка визнає існування в людській психіці певного “незмінного фонду”, який в усі часи визначав поведінку представників виду *Homo Sapiens*. Саме цей фонд мав на увазі К.Г.Юнг, коли писав про колективне безсвідоме, що складається з архетипів, як “найдревніших першоосновних типів... з глибин віків наявних вселюдських образів” [2]. Юнгівський архетип – це динамічна матриця, що відклалася в нервовій системі людини в процесі її історичного розвитку і детермінує душевне життя індивідів. Типові для “аналітичної психології” уявлення про об’єктивну реальність архетипу повертають нас до концепту “ейдосу”. І тим полем, де зливаються ці поняття, виступає саме міфологія, ейдетичний за характером “заповідник архетипів”.

Треба відмітити, що архетип, ірраціональний та трансцендентний за визначенням, не може бути безпосередньо присутнім у витворах людської культури. Він маніфестується в архетипний образ, який можна знайти у снах, інфантильних фантазіях, і – в творах мистецтва. Саме архетипні образи у своїй сукупності “розкодовують” певний архетип.

На відміну від архетипу, завжди тотожному самому собі, архетипні образи, окрім незмінних прикмет, володіють досить помітними індивідуальними характеристиками. Адже митці свідомо чи несвідомо вносили в них своє неповторне бачення життя, актуалізували проблеми сучасної їм дійсності. Архетипний образ у різні епохи набирає нового значення: потенційне висвітлюється, актуальне відступає в тінь. Це легко побачити на прикладі деяких амбівалентних божеств, які могли виступати то як страхітливі чудовиська, то набирати набагато більш приємних рис. Те саме є вірним і стосовно великих художніх образів, які несуть у собі невичерпаний зміст.

Спорідненим феноменом є злиття в архетипному за природою міфологічному образі чуттєвої конкретики з загальною ідеєю. Це легко побачити на прикладі згаданих творів Лесі Українки. Так, в “Орфесовому чуді” Орфей є в той самий час і конкретною людиною та уособленням музики, мистецтва взагалі.

Саме це поєднання в архетипному образі вічного значення та безлічі сучасних смислів і створює надзвичайний “стереоскопічний” ефект. А оскільки,

знаючи незмінне, ми наближуємося і до розуміння історичного, то стародавні міфи допомагають висловити “властивий дух своєї доби”. Тобто, як бачимо, Леся Українка, як і інші митці, звертається до стародавніх міфів не заради екзотики, а задля того, щоб розв’язати вічні питання людського життя.

Враховуючи властивість архетипних образів маніфестуватися і в індивідуальному, і в колективному психологічному досвіді, не важко з’ясувати джерела творчої фантазії митця, що став на шлях використання міфологічних сюжетів і образів. З одного боку – це традиція того чи іншого народу, а з іншого боку, – глибини власної підсвідомості, які мають наповнити структурні схеми образів конкретним емоційним змістом.

Під тиском позасвідомого у чутливої до нумінозного людини виникають спонтанні переживання, мрії, прагнення, які її переслідують, вимагаючи надати їм адекватної форми. Надзвичайно цікаве признание митця візіонерського типу ми знаходимо в одній з поезій Лесі:

отак в моїх мріях їдуть плетениці,
непевнії тіні далеких речей,
і раптом зникають від пильних очей,
і знов виступають. І теє, що буде,
здається мені вже минулим: ті люде,
їх речі й події знайомі мені,
мов чула їх в казці, мов бачила в сні
ще здавна, ще змалку... Та, сі тіні
жили десь зо мною в незнаній країні [3].

Цей стан “одержимості нумінозним” буває досить важким, таким, що може привести до психічних розладів. Проте, якщо митцю вдається об’єктивувати архетипні образи, вивести їх за межі внутрішнього світу, він на певний час звільнюється від тиску: ті сили, що залишалися замкненими в його душі, знаходять вихід, та йдуть все далі і далі, впливаючи на тих, хто ознайомився з таким “зарядженим” твором.

Ілюстрацією може стати історія написання “Лісової Пісні”. З листів Лесі Українки ми знаємо, що в дитинстві вона захоплювалася народними повір’ями, особливо про водяних русалок та лісових мавок. Майже через три десятиліття ці постаті повернулися до неї, примушуючи написати про себе. “Юрба образів, - зізнавалася вона, - не дає мені спати по ночах, мучить як нова недуга, тоді вже приходять демон, лютіший за усі недуги, і наказує мені писати...” [4]. Так, десь за десять-дванадцять днів була написана “Лісова Пісня”, одне з найвищих досягнень української фольклорної традиції, де архетипний зміст, що ховається у підсвідомості кожної людини, злився з тим, що був збережений у міфологічній традиції.

Такий стан людини К.Г.Юнг називав манією, одержимістю безсвідомим змістом, який із глибин психіки виноситься на її поверхню у вигляді символів. Символи ж, як слушно вважає Е.Фромм, можуть бути поділені на: а) **конвенціональні**, виведені на основі якоїсь зорової або природної суміжності (знаки у виробництві, математиці), б) **випадкові**, зобов’язані своїм існуванням асоціаціям, створюваним випадковими контактами, і в) особливо цікаві для нас, **універсальні**. Не принижуючи значення перших двох типів, слід наголосити, що для митців, які стають вчителями та пророками своїх народів, є властивою саме універсальна, архетипна символіка. Це завдяки їй міфічні та поетичні образи,

які відображають не перехідне, а вічне, ідеальне, існують у культурі не старіючи необмежений час.

Творчість Лесі Українки переконливо свідчить, що глибинним джерелом багатьох її драматичних поезій було етнічне безсвідоме, проникнення в яке здійснювалося з допомогою могутньої інтуїції, здатної, як ми побачимо нижче, розвивати тему в усьому спектрі її суперечностей. При цьому заради з'ясування багатозначної смислової перспективи зображуваних предметів, поетеса широко використовує міфопоетичну символіку.

На жаль, критики не завжди розуміли глибокого культурологічного змісту символіки її творів, і подекуди бачили у зверненні до міфології лише зайве ускладнення художньої мови. Це свідчить лише про нерозуміння сутності і функцій символіки взагалі. Адже, коли письменник намагається висловити зміст найглибших рівнів психіки, які існують на до-словесному рівні, він змушений використовувати метафори. Якщо ми не можемо прямо назвати якусь сутність, про існування якої лише здогадуємося, якщо для її опису нема слів, - то залишається лише натякнути на неї, спробувати порівняти з чимось знайомим, ввести читача у такий психічний та естетичний стан, коли він почне скоріше відчувати, ніж розуміти, про що йдеться.

Архетипна символіка є присутньою майже у всіх визначних поетичних драмах Лесі Українки. Проілюструємо цю думку конкретними прикладами.

Цікавим об'єктом для такого дослідження може стати драма "Касандра", разом з цікавими авторським коментарями до неї. На відміну від багатьох інших авторів, яких надихав гомерівській епос, українська поетеса зосередила увагу не на зображенні власне війни, а на образі царівни-пророчиці, цілком індивідуальному, і в той самий час архетипному.

Касандра не може змиритися з легковажністю і короткозорістю своїх земляків, які не бачать і не хочуть бачити загрози, яка нависла над їхньою батьківщиною. Проте її пророцтва ніхто не розуміє, а коли вони збуваються, то це й ще ставиться їй у провину. Наприклад, в полоненому елліні Сіноні тільки Касандра вгадала підісланого шпигуна:

Не знаю я нічого, тільки бачу
кривий гієни погляд, тільки чую
проникливий хижацький голос...

Цікавим у цьому уривку є протиставлення "знаю" та "бачу". Касандра дійсно чітко бачить та чує картини майбутнього, проте нічого не може логічно пояснити. Коментуючи цей феномен, Леся Українка писала у листі до Ольги Кобилянської, що Касандра все знає, але не розумом, а інтуїцією, глибинним почуттям. Якщо ми порівняємо це твердження письменниці з фольклорними традиціями, то знайдемо суттєві паралелі. Більшість міфічних пророків зображуються особливими людьми, які, впадаючи в транс, виходячи за межі власної особистості, за межі свого часу та простору, бачать те, що має відбутися. У цьому сенсі дуже показовим є англійське слово, яке позначає пророка: "seer", буквально – "той, хто бачить". Таким чином, українська письменниця цілком вірно відчула сутність міфопоетичного відношення до пророка та пророцтва. Тому постать її Касандри є цілком автентичною.

Суголосним є також психологічне пояснення феномену пророцтва, в якому К.Г.Юнг вбачає проєкцією безсвідомого у зовнішній світ; здатністю людини з розвиненою інтуїцією відкривати в інших те, що сховано на "задніх планах" їх психіки. Як ми бачили, саме такою здатністю володіла Касандра. Не треба доводити, що й сама Леся була наділена надзвичайною інтуїцією.

Своєрідним відтворенням міфопоетичного Космосу став шедевр української поетеси, драма-феєрія “Лісова Пісня”, який П.Конді у вступній статті до свого англійського перекладу, порівняв зі “Сном літньої ночі” В.Шекспіра.

Справа тут не тільки в тому, що в драмі нараховується десятки міфологічних образів (русалки, потерчата, Лісовик, Водяник, Перелесник тощо), а в тому, що вони створюють цілісний універсум, який існує за власними законами. Суто міфопоетичною рисою постає єдність героїв з природою, яка є активною дійовою особою. Так, зміни погоди знаходяться у відповідності з настроями Мавки та Лукаша, їхніми відносинами: коли Мавка плаче – йде дощик; коли кохання Лукаша почало затухати – червоний мак чорніє.

Проте драма не зводиться до ретельної реконструкції давніх слов’янських поглядів на природу. На відміну від міфічного, Космос “Лісової Пісні” розколотий на дві, взаємопроякнуті, але різні частини – світ природи та світ людей. Події драми відбуваються на перетині цих двох світів, так само як у фольклорному жанрі бувальщини. Однак, якщо бувальщина розповідає про зустріч людини (нормальної) з надприродним (аномальним), то у “Лісовій Пісні” ситуація зворотна. Тут не-людина Мавка (нормальна) зустрічається з людським (аномальним, бо зіпсованим цивілізацією). Так могла написати лише людина, що вже скуштувала плоди прогресу та відчула гостру ностальгію по природному, первинному, сакральному.

З цієї точки зору можна точніше оцінити сутність та позиції героїв Лесиної драми. Наприклад, стає зрозумілим протиставлення Мавки та Килини як типових представниць принципово різних світів. На відміну від цих цілісних, самодостатніх істот, Лукаш – це людина, що розривається між двома світами, людським та потойбічним. І це тому, що в його душі є дещо особливе, що виводить його за межі людського як профанного:

Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно-щирим голосом сопілки...

Що ж саме любить Мавка в душі Лукаша? Щоб відповісти на це питання, звернемося до фольклору і до аналітичної психології. Як не дивно, вони дадуть нам однакову відповідь, тільки висловлену за допомогою різних кодів.

Почнемо з фольклору. Майже усі народи світу розглядали музиканта-поета-співака (здебільшого, це була одна постать) як людину “не від світу цього” у самому буквальному сенсі. Поет стояв на межі *людського* – і *потойбічного*, він спілкувався з надприродними істотами, які вчили його таємницям майстерності. Часто такі відносини розглядалися як любов земного чоловіка до потойбічної дами, яка надихала його. Типовим прикладом є славетна легенда про Томаса Лермонта та його кохання до королеви ельфів. Цілком аналогічну ситуацію ми бачимо в “Лісовій Пісні”.

Щоб краще зрозуміти ситуацію, треба звернути увагу на міфопоетичний образ потойбічного світу. Перш за все, треба позбутися уявлення про потойбічне як “посмертне”. “Інший світ” – це первісна реальність, з якої поступово вийшов людський світ, вторинний та деяким чином “зіпсований” (про це свідчить уявлення про “Золотий Вік”). Потойбічний світ як *протилежність* людського життя “тут і тепер”, є амбівалентним. Він ховає безкінечні небезпеки – і безкінечні скарби, в тому числі скарб творчості.

Міфопоетична опозиція: “світ людей – інший світ” може бути конвертована у психологічну опозицію свідомості та колективного позасвідомого. Останнє поділяє з “іншим світом” майже усі суттєві характеристики: давність, природність, амбівалентність, творчі потенції тощо. Саме тому такими легкими та природними є, з одного боку, психологічна інтерпретація міфів, з іншого – ілюстрація психологічних феноменів за допомогою міфологічного матеріалу, хоча, звісно, в обох випадках треба проявляти обережність.

Як бачимо, кожний митець стоїть ближче до *іншого* (потойбічного чи позасвідомого), ніж звичайна людина; його притягує до потойбічного, а потойбічне тягнеться до нього. Результатом такого взаємного тяжіння може стати любов. Адже, з психологічної точки зору, для земного чоловіка жінка з “тієї сторони” – це ідеальна аніма. А для неї можуть бути привабливими серйозність та напруженість любові смертного, що відрізняє його від вічно юних, вічно граючих, звабливих, але ненадійних істот на зразок Перелесника (надзвичайно типовий для індоєвропейського фольклору образ! Досить згадати різні типи британських фейрі, які часто зображуються небезпечними коханцями смертних).

Таким чином, Лукаш належить відразу двом світам. Цей стан перебування на межі добре відомий нам по бувальщинам, проте у драмі Лесі Українки він триває не декілька хвилин чи годин, а досить тривалий час. Не дивно, що Лукаш не витримує такої напруги, і намагається витіснити зі своєї свідомості, зі свого життя усе “зайве”, в тому числі своє кохання та своє мистецтво – краще, що є у його душі. Ця спроба з згубною. Адже, як було сказано, з міфопоетичної – і юнгівської – точки зору “інший світ” є “минулим раєм”, з якого людина вийшла, і куди підсвідомо прагне повернутися. Бо саме там залишилися найбільші сакральні цінності, перш за все – цілісність, що має багато назв у різних традиціях, але завжди розглядається як головна мета духовних пошуків. І тому кінець п’єси, де Лукаш все ж таки підіймає свою сопілку – символ творчості та любові, – може бути натяком на повернення людини до втраченої цілісності.

Вважається, що в “Лісовій Пісні” багато автобіографічного. Це так, якщо мати на увазі не ті чи інші зовнішні події у житті поетеси, а, словами М.Євшана “весь лабіринт душі, її життя і думок”. У цьому сенсі уся її творчість є духовною автобіографією. Так само як оповіддю про свій час. Так само як зображенням людини і людства взагалі та українського буття зокрема.

Таким чином, парадигма аналітичної психології з її особливою увагою до архетипних утворень, дозволяє досліднику дивитися на міфологічну та, почасти, і міфологізовану історичну поетику як на першоджерела для вивчення таємничих “печер” психіки людини, розглядати їх як сховище психологічного досвіду та пам’яті поколінь протягом цілого ряду тисячоліть.

Саме тому міфологічні мотиви, якими насичені твори Лесі Українки, допомогли поетесі піднятися від емпірики до вічних філософських істин. А це значно збагатило культурний досвід українського народу та зробило Лесину спадщину явищем європейського масштабу.

Література:

1. Українка Леся. Зібрання творів у 12-ти томах. – К., 1975-1979. Т. 8. 1977. – С. 159.

2. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М., 1991. – С. 98.
3. Українка Леся. Зібрання творів у 12-ти томах. – К., 1975-1979. Т. 1. 1975. – С. 345.
4. Цит з кн.: Петро Одарченко. Леся Українка. – К., 1994. – С. 65.